DİL ARAŞTIRMALARI
Journal of Language Studies
Yıl/Year: 20, **Dönem**/Period: 2026-Bahar/Spring, **Sayı**/Number: 38
ISSN 1307-7821 | **e-ISSN** 2757-8003

ARAŞTIRMA MAKALESİ
Research Article

Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attar'ındaki Organ Adlarıyla Kurulan Deyimlerin Kavramsal Analizi*

A Conceptual Analysis of Somatic Idioms in Emre's Terceme-i Pend-name-i Attar

Muhammed Doruk
Dr. Öğr. Üyesi., Milli Savunma Üniversitesi
Hava Harp Okulu Dekanlığı, Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölümü, İstanbul/Türkiye
e-posta muhammed.doruk@msu.edu.tr
orcid 0000-0002-2477-7979
doi 10.54316/dilarastirmalari.1774088

Atıf
Citation
Doruk, Muhammed (2026). Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attar'ındaki Organ Adlarıyla Kurulan Deyimlerin Kavramsal Analizi. *Dil Araştırmaları,* 38: 231-250.

Başvuru
Submitted
30.08.2025

Revizyon
Revised
07.11.2025

Kabul
Accepted
03.02.2026

Çevrimiçi Yayın
Published Online
05.05.2026

* Bu makale, yazarın Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attar'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi adlı yüksek lisans

ÖZ

Bu çalışma, XVI. yüzyıl saray şairlerinden Emre tarafından Farsçadan çeşitli uyarlamalarla Türkçeye aktarılan *Terceme-i Pend-name-i Attar* adlı eserde geçen organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin kavramsal analizini yapmaktadır. Eser, barındırdığı zengin deyim ve söz varlığıyla dikkat çekmektedir. Makale, eserde geçen deyimlerin ardındaki metaforik ve metonimik anlam katmanlarını ele alarak ait oldukları dönemin kavram dünyasını ve zihniyet yapısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Eserde tespit edilen "ağız", "baş", "el", "yüz" gibi çeşitli organ adlarıyla kurulmuş 29 deyim çalışmaya alınmıştır. Çalışmanın metodolojik çerçevesini, George Lakoff ve Mark Johnson tarafından geliştirilen Kavramsal Metafor ve Kavramsal Metonimi Kuramları oluşturmaktadır. Bu kapsamda, organ adlarının düşünce sistemimizdeki rolleri ve anlam genişlemeleri bilişsel dilbilim bakış açısıyla metaforlar ve metonimiler üzerinden değerlendirilmiştir. Analiz sürecinde her bir deyimin tarihsel bağlamı ele alınmış ve günümüz standart Türkçesindeki kullanımlarıyla diyakronik karşılaştırmalar yapılmıştır. Elde edilen bulgular, organ adlarının deyimler içinde kendi somut ve fizyolojik işlevlerini aşarak çok daha geniş ve soyut kavram alanlarını temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Eserde, "baş" ve "diz" gibi organ adlarının "itaat", "isyan" ve "sorumluluk" gibi toplumsal hiyerarşiyi ve ahlaki yükümlülükleri ifade eden birer araç hâline geldiği tespit edilmiştir. Bulgular, bazı deyimlerin tarihsel süreçte gerek fonetik gerekse söz dizimi açısından geçirdikleri değişimleri ve gösterdikleri süreklilikleri açık bir şekilde göstermektedir.

tezinin malzemesinden üretilmiştir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Anahtar Kelimeler: Pend-name, Organ Adları, Kavram alanı, Metafor, Metonimi.

ABSTRACT

This study provides a conceptual analysis of somatic idioms in *Terceme-i Pend-name-i Attar*, a 16th-century work by the palace poet Emre, which is notable for its rich vocabulary and idiomatic expressions. The article aims to reveal the conceptual world and mentality of the period by analyzing the metaphorical and metonymic layers of meaning within these idioms. The methodological framework is based on the Conceptual Metaphor and Conceptual Metonymy theories developed by George Lakoff and Mark Johnson. The study examines 29 idioms constructed with body-part terms such as "ağız" (mouth), "baş" (head), "el" (hand), and "yüz" (face). From a cognitive-linguistic perspective, each idiom is analyzed in its historical context and compared diachronically with its usage in modern standard Turkish. The findings demonstrate that in these idioms, body-part terms transcend their concrete physiological functions to correspond to broader, abstract conceptual domains. For instance, terms like "baş" (head) and "diz" (knee) become linguistic tools to express social hierarchies and moral obligations such as "obedience," "rebellion," and "responsibility." The findings also clearly illustrate the continuities, as well as the phonetic and syntactic changes, these idioms have undergone over time.

Keywords: Pend-nameh, Somatic idioms, Conceptual Field, Metaphor, Metonymy

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Idioms function as important linguistic structures that reveal every society's values, beliefs, and worldview. While traditional studies in Turkology have focused on the lexicographical compilation and classification of idioms, recent developments in cognitive linguistics have shifted the focus toward the mental mechanisms underlying these expressions.

This study focuses on *Terceme-i Pend-name-i Attar*, a significant 16th-century work in Turkish literature. Written in 1556 by the court poet *Emre* for the education of Prince Bayezid, the son of Suleiman the Magnificent, this work is not a literal translation of Feridüddin Attar's original *Pend-name* but rather a culturally adapted rewriting. As a didactic *nasihatname* it is rich in idiomatic expressions that mirror the moral, social, and Sufistic mentality of the Ottoman elite.

Research Purpose and Scope: The primary aim of this study is to conduct a conceptual analysis of somatic idioms found in Emre's *Terceme-i Pend-name-i Attar* using the framework of *Cognitive Linguistics.* Unlike descriptive approaches that treat idioms solely as linguistic ornaments, this research seeks to uncover the conceptual metaphors and metonymies that structure these expressions. By analyzing idioms formed with organ names such as "head" and "foot", the study aims to reveal how the 16th-century Ottoman mind conceptualized abstract notions like authority, submission, honor, sin, and control through the human body.

Methodology: This study employs a qualitative research design based on document analysis. The primary data source is the critical text of Emre's *Terceme-i Pend-name-i Attar*. The theoretical framework is grounded in the *Conceptual Metaphor Theory* (CMT) and

Conceptual Metonymy Theory established by George Lakoff and Mark Johnson. The analysis proceeded in three stages:
Scanning and Identification: The entire text was scanned for idioms containing somatic terms. A total of 29 specific idioms constructed with 12 different organ names were selected for detailed analysis.
Contextual Analysis: The meaning of each idiom was determined based on its context within the couplets and its historical usage, referenced against dictionaries such as the *Tarama Sözlüğü*.
Conceptual Mapping: The cognitive processes are deciphered through the identification of source domains, and target domains (e.g., social status, moral states). The idioms were then classified according to the underlying metaphors (POWER IS UP) and metonymies (PART FOR WHOLE).
Findings: The findings suggest that the names of organs in the text serve as a strong conceptual tool for structuring abstract moral and social relations. The results fall within four broad conceptual domains:
Hierarchy and Authority (Head vs. Foot): The study confirmed the prevalence of the orientational metaphor "POWER IS UP / GOOD IS UP." Idioms involving the "head" (*baş/ser*), such as *başkaldırmak* (to rebel) and *ser eğmek* (to bow in obedience), firmly associate the vertical axis of the body with social obedience and political authority. Conversely, the "foot" (*ayak*) represents the lower status or the suppression of the self, as seen in *ayak altına almak* (to trample underfoot), which conceptualizes the disciplining of the *nafs*.
Honor and Social Value (Face): The "face" is conceptualized as the container of honor and social capital. The metaphor "FACE IS THE REPRESENTATION OF HONOR" can be seen in idioms such as *yüz suyu artırmak* (to increase "face water" / to increase dignity) and *yüz suyunu dökmek* (to throw away one's "face water"). In this case, "face water" is used as a metaphor for a liquid associated with a person's reputation, and whether it is kept or spilled has a strong bearing on social standing.
Control and Power (Hand): The "hand" (*el*) is associated with the metonymy "THE HAND IS CONTROL." Idioms such as *destine girmek* (to enter someone's hand/possession) and *elinden kurtulmak* (to escape someone's hand/control) illustrate how abstract concepts of power, possession, and political dominance have materialized through the grasping function of the hand.
Awareness and Restraint (Eye, Mouth, Tongue): The "eye" follows the "KNOWING IS SEEING" metaphor, where *göz açmak* (opening eyes) signifies waking from the sleep of ignorance (*ghaflet*). The "mouth" and "tongue" are viewed as objects requiring strict control; the idiom *ağızdan uçmak* (to fly from the mouth) metaphorizes secrets as birds and the mouth as a cage, emphasizing the irreversibility of spoken words.
Conclusion: The study concludes that the somatic idioms in *Terceme-i Pend-name-i Attar* are not arbitrary linguistic choices but are grounded in embodied human experience. The analysis demonstrates that the 16th-century Ottoman conceptual world was heavily structured around vertical hierarchies (Head vs. Foot) and the concretization of moral values (Face/Honor). While many expressions like *baş kaldırmak* and *el çekmek* have survived into Modern Turkish, preserving their conceptual mappings, others related to specific Sufistic, or archaic contexts have evolved or disappeared. Ultimately, this research validates the utility of Cognitive Linguistics as a method for reconstructing the "cognitive map" of historical societies, providing deeper insights into the mentality of the past than traditional lexicography alone.

0. Giriş

Deyimler, dillerin zenginliğini ve ifade gücünü ortaya koyan kalıplaşmış söz öbekleridir. Toplum tarafından benimsenen ve yeni anlam dünyaları üretme yetileriyle işlevsel bir nitelik kazanan bu yapılar, içinde yaşadığı dilin ve kültürün değerlerini yansıtır (Gökkaplan 2022: 44). Bu işlevleriyle sözlü kültürün bir unsuru olan deyimlerin, insanlığın tabii ihtiyaçlarından ortaya çıktığı düşünülmektedir (Karaağaç 2013: 352-353).

Deyimler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar uzun süre metodolojik açıdan derleme ve sözlükçülük faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. Bu çalışmaların çoğunda, deyimlerin anlamsal derinliğinin ve altında yatan bilişsel mekanizmaların çoğunlukla göz ardı edildiği söylenebilir. Deyimlerin ardındaki kavramsal mekanizmalar ve bilişsel temeller ise görece yeni bir araştırma alanı olarak kabul edilmektedir (Sönmez 2017; Çalışkan 2010). Aslında birçok dilsel ögenin yanı sıra deyimlerin de ardındaki zihinsel süreçlere odaklanan bilişsel yaklaşım, Türkoloji çalışmaları açısından bütünüyle yeni değildir. Özellikle Kutadgu Bilig üzerine yapılan araştırmalarda "akıl", "bilgi" ve "gönül" gibi soyut kavramların metaforik haritalamaları ortaya konulmuştur (Eker ve Kök 2019; Çetinkaya 2017). Benzer şekilde, Eski Uygurca metinler üzerine yapılan bilişsel çalışmalar da bu yaklaşımın tarihî metin çözümlemelerinde verimli sonuçlar sunduğunu göstermektedir (Yunusoğlu 2016). Bu çalışmalar, bilişsel dilbilim araçlarının, tarihî metinlerin zihniyet yapısını analiz etmede güçlü bir yöntem olduğunu desteklemektedir.

Didaktik ve ahlaki içerikleriyle yaşadıkları dönemin aynası niteliğindeki nasihatname türündeki eserler, bilişsel çözümlemeler için elverişli bir zemin sunmaktadır. Türk edebiyatında bu türde öne çıkan eserlerin başında, Feridüddin Attar'ın *Pend-name*'si yer almaktadır. Eserin İslam edebiyatında şöhret kazanması, Osmanlı sahasında da farklı müelliflerce tercüme ve şerh edilmesine zemin hazırlamıştır. Söz konusu tercümelerden biri, 1556 (H. 963) yılında Saray şairi Emre tarafından, Şehzade Bayezid'in eğitimi için çeşitli uyarlamalarla Türkçeye kazandırılan *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr'*dır. *Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attar'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi* başlıklı yüksek lisans tezimizden üretilen bu makalede ele alınan eser, doğrudan bir çeviri olmaktan ziyade, büyük ölçüde bir uyarlama niteliği taşımaktadır (Mazıoğlu 1976; Doruk 2017). Bu uyarlama, 63 başlık ve 952 beyitten oluşmaktadır. Eserin çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur (Bilgin 1998).

Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Emre'nin *Pend-name* çevirisi, dilsel unsurlar ve özellikle de deyimler açısından dikkate değer bir zenginliğe sahiptir. İşte bu çalışma da söz konusu şairin eserinde tespit edilen ve organ adlarıyla kurulan deyimleri derlemeci bir bakışın ötesine taşıyarak bilişsel dilbilim perspektifinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Eserdeki zengin deyim varlığı içinden özellikle organ adlarının seçilme nedeni, bu yapıların *bedenlenmiş biliş* (embodied cognition) kuramı çerçevesinde "itaat", "onur" ve "isyan" gibi soyut ahlaki kavramları, dönemin zihniyeti doğrultusunda nasıl somutlaştırdığını ortaya koymaktır (Gibbs 2005). Bu doğrultuda makale, organ adlarıyla kurulan

deyimlerin yalnızca kalıplaşmış söz öbekleri olmadığını, aksine dönemin kültürel ve tasavvufi değerlerini yansıtan çok katmanlı bir anlam dünyasına sahip olduklarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmanın kuramsal zeminini, dili bir bağımsız yapı şeklinde ele alan biçimci yaklaşımların aksine, dilsel bilginin genel bilişsel ilkelerden ve süreçlerden ayrılamayacağı görüşünü savunan bilişsel dilbilim yaklaşımı oluşturmaktadır. Bu yaklaşımda dil, özerk bir sistem şeklinde ele alınmamaktadır. Bilakis, dilin, insan deneyimine dayalı zihinsel temsillerin bir yansıması ve dışa vurumu olduğunu vurgulamaktadır (Langacker 1987; Geeraerts ve Cuyckens 2007).

Bilişsel dilbilim, anlamsal yapıların bedenlenmiş deneyimle şekillendiğini ele almaktadır. Bu nedenle dilbilgisi, söz dizimi ve anlam bilim gibi dil katmanları arasında keskin sınırlar çizmek yerine, dilin kavramlaştırma yeteneği ile doğrudan ilişkisine vurgu yapmaktadır. İncelemeye geçilmeden önce, bu bilişsel çerçevenin temel ilkeleri, özellikle *Pend-name* çevirisindeki deyim ve organ adları incelemesinde kullanılacak olan Kavramsal Metafor Kuramı gibi alt kuramlar bağlamında detaylıca açıklanacaktır.

1.1. Kavramsal Metafor Kuramı

Kavramsal Metafor Kuramı, Lakoff ve Johnson'ın (1980) temellendirdiği, edebî bir süslemenin ötesinde, soyut kavram alanını yani "hedef alanı" daha somut ve deneyime dayalı bir "kaynak alan" aracılığıyla açıklayan kuramdır. Kuram, insanların dünyayı bu haritalamalar aracılığıyla kavradığını, deneyimlediğini ve dil aracılığıyla ifade ettiğini savunmaktadır (Lakoff ve Johnson 1980; Kövecses 2010). Bu metaforlar, evrensel bedensel deneyimlerden kaynaklanan "birincil metaforlar" üzerine kuruludur (Grady 1997). Bunlar arasında dikey yönelimde "İYİ OLAN YUKARIDA, KÖTÜ OLAN AŞAĞIDADIR." ve "GÜÇ ÜSTTEDİR." metaforları; bedensel deneyime dayalı "ANLAMAK GÖRMEKTİR." ve "GÜNAH BİR YÜKTÜR." gibi temel kavramsal yapılar bulunmaktadır (Bülbül Oğuz 2021: 263). Söz konusu yapılar, evrensel bir bedensel temele sahip olmakla birlikte, *Pend-name* çevirisinde görüleceği üzere belirli bir dönemin ve kültürün değer yargılarıyla zenginleşip özelleşmektedir (Kövecses 2010).

1.2. Kavramsal Metonimi ve Metaforla Etkileşimi

Çalışmada kullanılan bir diğer analiz aracı ise Kavramsal Metonimi Kuramı'dır. Metonimi, metaforun aksine iki farklı kavramsal alan arasında haritalama yapmaz; bunun yerine, tek bir kavramsal alan içinde işleyen bir bilişsel süreci kapsar (Croft 1993; Radden ve Kövecses 1999). Lakoff ve Johnson (1980), metonimiyi "bir kavramsal varlığın aynı kavramsal alan içerisindeki bir başka varlığa zihinsel erişim sağlaması" biçiminde tanımlamaktadır. Bu yaklaşımla uyumlu olarak metoniminin yalnızca dilsel bir süsleme aracı şeklinde değerlendirilmesi doğru değildir. Panther, Thornburg ve Barcelona'nın (2009) da

ifade ettiği üzere, metonimi doğrudan bilişsel ve işlevsel bir süreci yöneten temel bir mekanizmadır. Ayrıca bilişsel dilbilimdeki güncel tartışmalar, metafor ve metoniminin keskin sınırlarla ayrılmadığını, hatta bu iki önemli unsurun bir "süreklilik" ve "iç içelik" gösterdiğini vurgulamaktadır (Barcelona 2003; Tufar 2010). Özellikle deyimler gibi karmaşık dilsel yapılarda bu iki mekanizma ön plana çıkmaktadır. Goossens (1990), bu etkileşimi "metaphtonymy" (metafor-metonimi etkileşimi) şeklinde tanımlamaktadır.

2. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma desenlerinden biri olan belge analizi tekniğiyle yürütülmüştür. Çalışmanın veri setini, Emre'nin Türkçeye çevirdiği *Terceme-i Pend-name-i Attar* adlı eser oluşturmaktadır. Veri analiz süreci dört temel aşamada gerçekleştirilmiştir:

Tarama ve tespit: Eserdeki "ağız", "baş", "el" ve "yüz" gibi organ adlarıyla kurulan deyimler taranmıştır. Tarama neticesinde, çalışmanın inceleme bölümüne 12 farklı organ adı ve bu adlarla kurulmuş 29 deyim dâhil edilmiştir.

Bağlamsal analiz: Tespit edilen her bir deyimin öncelikle tarihsel bağlamı ve beyit içindeki edindiği anlam çözümlenmiştir. Ardından, bu anlamlar referans alınarak ilgili dilsel yapıların temel bilişsel semantik işlevi yani metonimi ve metafor durumları belirlenmiştir.

Kavramsal analiz: Her deyimin ardındaki bilişsel mekanizma, Kavramsal Metafor ve Kavramsal Metonimi Kuramları'na göre sınıflandırılmıştır. Deyimlerin "kaynak" ve "hedef" alanları ile bu alanlar arasındaki metaforik veya metonimik haritalamaları ortaya konulmuştur.

Diyakronik karşılaştırma: İncelenen deyimlerin tarihsel biçimleri, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (ADS) (TDK), Tarama Sözlüğü (TS) (Dilçin 2013) ve günümüz ölçünlü Türkçesindeki kullanımlarıyla diyakronik bir biçimde karşılaştırılmıştır. Lüzum görüldüğünde fonetik ve semantik değişim/süreklilikler ayrıca belirtilmiştir.

Bu çalışmanın temel argümanı, incelenen deyimlerin kökeninden ziyade, bu kavramsal yapıların kullanım değeri üzerine kuruludur. Elde edilen bulgular, incelenen deyimlerin kökeni ne olursa olsun, XVI. yüzyılda çevrilen bu didaktik eserin metaforik ve metonimik yapılarının, hedef kültür olan XVI. yüzyıl Osmanlı saray ve entelektüel çevresinin zihin dünyasında işlevsel, geçerli ve anlaşılır olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, dönemin zihniyetinin kavramsal zenginliği ve ahlaki değerlerini yansıtma biçimini ortaya koymayı hedeflemektedir.

3. İnceleme

3.1. ağız

"Ağız" kelimesi Türkçede organ adlarıyla deyim kuran kelimelerin başında gelmektedir. Bu kelimeyi ihtiva eden deyimlerde, "Ağız bir kaptır." ve "Ağız bir hazinedir." gibi (Baş 2023: 26-27) metaforlar vardır. Metaforik açıdan çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olan bu kelime, çoğu zaman "konuşmak" fiilinin kavram alanıyla ilgilidir. Bu metaforik kullanımlar, "konuşma"nın sadece bir organ faaliyeti olmadığını, bir hazine gibi değerli bilgileri muhafaza eden bir nesne gibi görülmesini ifade etmektedir. Bu nedenle "ağız" dilin hem somut şekilde fonetik çıktısını hem de soyut anlam dünyasını zenginleştiren bir organ hâline dönüşmektedir.

3.1.1. ağızdan uç-: "Gizli olan bir şeyi boş bulunup söylemek" anlamına gelen bu deyim, ölçünlü dildeki "ağızdan kaçmak" deyimiyle benzer kavram alanıyla ilintilidir. Deyimde, "Sır, bir kuştur." ve "Ağız, bir kaptır." metaforları mevcuttur. Ancak deyimde baskın haritalamaya sahip olan birincil metafor "Sır, bir kuştur." metaforudur. Çünkü "sır", kavramsal çerçevede bir kuşa benzetilerek her an uçmaya meyilli bir canlı gibi tasvir edilmiştir. Burada "Ağız, bir kaptır." metaforu ise ikincil ve tamamlayıcı bir görev üstlenmektedir. Sır bir kuş şeklinde düşünüldüğünden, onun muhafaza edildiği ağız da bir kafes işlevi görmektedir. Bağlam değerlendirildiğinde, gizli bir sözü ifşa etmenin kötü sonuçlar doğuracağı beyitte açıkça vurgulanmıştır. Yine parça-bütün ilişkisi (Goossens 1990: 323-340) içerisinde "konuşmak" fiili, burada "ağız" aracılığıyla verilerek bir metonimi kurulmuştur:

her ḳaçan *uçsa aġızdan* murġ-ı rāz
gitdi ayruḳ yanuŋa ol uġramaz (418)
(Ne zaman ki sır kuşu ağızdan uçsa, başka yere gitti, yanına bir daha uğramaz.)

3.1.2. ağız yum-: "Bir konu hakkında konuşmaktan kaçınmak; susmak" anlamlarına gelen bu deyim, ölçünlü dilde daha çok "ağız kapamak" şeklinde yaşamaktadır. Beyit dikkate alındığında, "yummak" fiili fiziksel açıdan "kapatmak" fiilini karşılamaktadır. "Ağız" ise "gülmek" ve "konuşmak" fiillerinin metonimik temsilidir:

gülme ḳatı girye yėridür cihān
aç gözüŋ ėy dōst *yum aġzuŋ* hemān (919)
(Çok gülme dünya, katı ağlama yeridir, ey dost! Gözünü aç, ağzını hemen kapat!)

3.2. ayak/pâ/

Eserde, deyim kuran bir başka organ adı da "ayak"tır. Bu kelime, deyim görevinde kullanılırken yaşamdaki "denge", "hareket", "geçicilik" ve "dayanıklılık" gibi kavram alanlarını temsil etmektedir. Metaforik düzlemde "ayak" ifadesinin doğrudan "statü"yle ilgili olduğu ve dolayısıyla "İyi olan yukarıda, kötü olan aşağıda" (Grady 1997: 267-290; Özevren 2019) metaforunu ihtiva etmektedir.

3.2.1. ayak altına al-: Ölçünlü dilde var olan bu deyim, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde (Bundan sonra ADS olarak kısaltılacaktır.) "ayaklar altına almak"

şeklinde geçmektedir. Tasavvufi metinlerde sıkça rastlanılan bu deyim, "Hakir görmek; gözden çıkarmak" gibi kavram alanlarını karşılamaktadır. Deyimin anlam dünyasını nefsin isteklerini küçümseyerek insanın maddi ve manevi hedeflerine ulaşmada öncelik sıralaması yapması gerekliliği oluşturmaktadır. Bu durum, tasavvufta çokça karşılaşılan nefsin terbiye edilmesi veya nefsi "tezkiye" etmekle yakından ilişkilidir. Ayrıca deyimde, "İyi olan yukarıda, kötü olan aşağıdadır." metaforu vardır. Metafora göre "ayak" statü olarak "aşağı"yı temsil etmektedir. Beyit de dikkate alındığında, "nefis" gibi maddi ve manevi bağlamda olumsuz addedilen bir şeyin "ayaklar altına alınma"sı ve değersizleştirilmesi söz konusudur. Metonimik planda somut bir fiil olan "ayaklar altına almak" ile soyut bir kavram olan "manevi terbiye" arasında bir ilişki kurulmuştur. Beyitte, "nefsin isteklerini küçümsemek ve terbiye etmek" gibi soyut bir düşüncenin varlığı gözlemlenmektedir:

al ayaġ altına nefsüŋ başını
ur anuŋ başına ġayret ṭaşını (185)
(Nefsin başını ayaklar altına al! Ona istediği şeyleri verme, çaba göster.)

3.2.2. pâyine var-: "Birinin ayağına gitmek/varmak" şeklinde ölçünlü dilde yaşayan bu deyim, ADS'de "Alçak gönüllülük ederek veya saygı göstererek birinin yanına varmak" şeklinde geçmektedir. Deyimde, "Sosyal statü mekânsal bir yerdir." metaforu vardır. Öte yandan bu deyimde metafor ve metonimi iç içe geçmiş durumdadır. Metonimik olarak somut bir nesne olan "ayak", bu deyimde doğrudan "statü"yle ilişkilendirilmiştir:

varma pāyine baḫīlüŋ ėy cüvān
demesün tā saŋa ebleh ʿāḳilān (303)
(Ey delikanlı! Cimrinin ayağına gitme, akıl sahipleri sana budala demesin.)

3.3 baş/ser

Türkçede organ adlarıyla deyim kuran bir başka kelime ise "baş"tır. Fizyolojik bakımdan değerlendirildiğinde "baş", vücudun en üst kısmında yer aldığı için vücudun yönetim merkezini temsil etmektedir. Bu yönüyle "baş"ın bu konumu, "sosyal hiyerarşi" ve "kontrol mekanizması" ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle söz konusu kelimeyle kurulan deyimler, çok katmanlı kavram alanlarına sahiptir. Bu deyimlerde çoğunlukla "Baş, yönetim merkezidir." ve "Baş, kişinin kimliğidir." gibi metaforları görmek mümkündür.

3.3.1 baş kaldır-: Bugün ölçünlü dilde var olan deyim, "bir otoriteyi istememek; isyan etmek" anlamlarına gelmektedir. Bu deyimde, "Güç, üsttedir." metaforu barizdir. "Baş", vücudun yönetim merkezi olduğu için "güç, yönetim ve otorite" ile doğrudan alakalıdır. Ayrıca deyimde, somut bir nesne olan "baş" tüm vücudu temsil ettiği için "Parça bütün içindir." metonimisini ihtiva etmektedir. Somut bir eylem olan "başkaldırmak", soyut bir kavram olan "isyan etmek" fiilini parça-bütün ilişkisi içerisinde vermektedir. Beyitte de görüleceği üzere, soyut bir kavram olan "nefis" tıpkı insan gibi kişileştirilmiştir:

nefsi ḫōr eyle ki *baş ḳaldurmaya*

elden īmānuŋ yėle aldurmaya (187)
(Nefsini aşağıla ki sana başkaldırmasın, imanını boşa harcamasın.)

3.3.2 ser çek-: Bugün ölçünlü dilde var olmayan bu deyime, daha çok tasavvufi içerikli edebî türlerde rastlanılmaktadır. "İtaat etmemek, asi olmak" (Sefercioğlu 2010:170; Yerdemir 2019: 209) gibi kavram alanlarını karşılayan deyim, "bir şeyden uzak durmak, kaçınmak" kavram alanlarını da temsil etmektedir. Deyimin metonimik yönü, soyut bir eylem olan "kaçınmak" eylemi somut bir fiil olan "ser çekmek" yani "başı bir yöne doğru hareket ettirmek" aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu kullanımda, "baş", itaat etmemeyi temsil ederek somut-soyut bir ilişki kurmaktadır:
evvelā ḥükm-i ḳażādan *çekme ser*
s̱āniyā ṭut Ḥaḳ rıżāsın muʿteber (593)
(İlk olarak Allah'ın hükmünden başını çevirme, İkincisi Allah'ın rızasına itibar göster.)

3.3.3 ser eg-: Ölçünlü dilde, "baş eğmek" şeklinde de kullanılan bu deyim, çeşitli sebeplerle tarafsızlığın ortadan kalkması ve bir buyruk altına girmeyi ifade etmektedir. Söz konusu deyim, kelime düzeyinde fonetik ve biçimsel değişimler yaşamış olsa da temel kavram alanını ve metaforik yapısını koruduğu görülmektedir. Deyim, dikey bir hiyerarşi algısına dayanmaktadır ve "Güç, üsttedir." metaforunu vermektedir. Bu yönüyle deyimin anlam dünyası, mutlak güce karşı gelmenin sonuçları hakkında uyarıları içermektedir. Öte yandan, beyitte de görüldüğü üzere, somut bir nesne olan "baş" üzerinden bedensel bir durumun "itaat etme" gibi soyut bir kavrama metonimik olarak dönüştüğü görülmektedir:
ḳuvvet-i ten'çün bulursaŋ nān eger
niʿmet ü mālına dehrūŋ *egme ser* (312)
(Bedenin kuvveti için ekmek bulursan, dünyanın nimetine ve malına baş eğme!)

3.3.4 serden çık-: Ölçünlü dilde "canından geçmek" ve "serden geçmek" deyimleriyle benzer anlama gelen bu deyimde, "ser" somut bir kavramdan ziyade "hayat" ve "can"ı temsil etmektedir. Deyimde, "Baş, yaşamın merkezidir." metaforu vardır. Bu yönüyle "baş" yaşam için olmazsa olmazdır. Bu kavramsallaştırma, başın bedenden ayrılarak yaşamın son bulması anlamına gelmektedir. Deyim, "canından vazgeçmek" fiilinin en somut durumunu yansıtmaktadır. Metonimik düzlemde somut bir organ adı olan "baş", yaşamı sembolize ederek bir parçanın soyut bir bütününe karşılık geldiğini göstermektedir. Beyitte şair, mutlak otoriteye karşı gelmenin "alçalma" veya "ölme" gibi sonuçlara götüreceği konusunda uyarılarda bulunmaktadır:
öneşüp sulṭāna her kim ḳarşu ḳor
yā *çıḳar serden* yā olur zār u ḫōr (446)
(Her kim ki şah ile inatlaşıp karşı gelirse ya hayattan vazgeçer ya da alçak olur.)

3.4 boyun

"Boyun" kelimesi Türkçede organ adlarıyla deyim kuran kelimelerdendir. Bu kelime, "sorumluluk" ve "yük" gibi kavram alanlarını karşılayan deyimlerde yer almaktadır. Öte yandan, "Boyun sorumluluk ve yükümlüğün merkezidir." ve

"Günah bir yüktür." metaforlarını bu kelimeyle kurulan deyimlerde görmek mümkündür.

3.4.1 günahı boynuna al-: Bu deyim, ölçünlü dilde daha çok "günahı boynuna" şeklinde geçmektedir. Deyimin temelinde "Günah bir yüktür." metaforu vardır. Deyimde, "boyun", başı taşıyan ve vücudun destek organı vasfıyla konumlandırılmaktadır. Beyitte de görüleceği üzere, metonimik açıdan somut bir kavram olan "boyun", fiziksel işlevinden dolayı, soyut bir kavram olan "günah yükünün" taşındığı yer olarak ilişkilendirilmiştir:

gel berü el ġaybetinden kes dilüŋ
alma boynuŋa günāhın bu ėlüŋ (116)
(Beri gel, başkaları hakkında konuşma, bu halkın günahını boynuna alma.)

3.5 dil/lisan

"Dil" kelimesiyle kurulan deyimler, genellikle "bir şeyi ifade etme kabiliyeti; iletişim kurmak veya iletişimi kesmek, ikna etmek ve bir durumdan sakınmak" gibi kavram alanlarını barındırmaktadır. Bu kelimenin bu çok yönlü işlevi, deyimlerdeki anlam derinliğini artırmaktadır. Söz konusu kelimeyle kurulan deyimler, konuşma eyleminin sosyal ve ahlaki boyutlarını kavramsallaştırmak için "Dil, kontrol edilmesi gereken bir araçtır." gibi zengin metafor örnekleri sunmaktadır.

3.5.1 dilini bağla-: Ölçünlü dilde var olan ve ADS'de "bir kimseyi herhangi bir sebeple söz söyleyemez duruma getirmek, susmak zorunda bırakmak" anlamına gelen bu deyimde, "Dil, kontrol edilmesi gereken bir araçtır." metaforu vardır. Tasavvufta "dil"in zaafı gibi görülen "gıybet", "yalan" ve "kibir" gibi soyut kavramlar, büyük günahların kaynağını temsil etmektedir. Burada "dil bağlanma"sı somut bir ifadeden soyuta geçişi temsil etmektedir. Beyitte de görüleceği üzere, metonimik düzlemde "bağlamak" fiili, fiziksel bir eylemden ziyade kişinin "konuşmaktan kendini alıkoyma"sını temsil etmektedir. Dolayısıyla şair muhatabını, kötü sözlerden uzak durarak nefsini terbiye etmesi ve bu yolla şeytanın oyunlarına karşı uyanık olması konusunda uyarmaktadır:

yatlu sözden ol ki *dilin baġladı*
yaḳdı şeyṭānuŋ yüregin ṭaġladı (574)
(Kötü sözlerden dilini bağlayan kişi şeytanın yüreğini yakıp dağladı.)

3.5.2 dil kes-: *Tarama Sözlüğü*'nde (bundan sonra TS olarak kısaltılacaktır) "susmak" şeklinde geçen bu deyim, bugün ölçünlü dilde kullanılan deyimler arasında yer almaktadır. Söz konusu deyim, "Dil, kontrol edilmesi gereken bir araçtır." metaforu çevresinde gelişmektedir. Metafora göre "dil", "konuşmak" fiilinin kendisini temsil etmektedir. "Kesmek" fiili ise, bu eylemin bitirilmesini ifade etmektedir. Metonimik olarak fiziki bir şekilde dilin kesilmesi somut bir eylemken, soyut bir kavram olan "konuşmayı bırakmak"la doğrudan ilişkilendirilmiştir. Beyitte de insanın gıybetten dilinin men eylemesi durumu söz konusudur:

gel berü el ġaybetinden *kes dilüŋ*

alma boynuŋa günāhın bu ėlüŋ (116)
(Beri gel, başkaları hakkında konuşma, bu halkın günahını boynuna alma.)

3.5.3 dile düş-: ADS'de "dile (dillere) düşmek" şeklinde geçen bu deyim, "Hakkında dedikodu yapılmak" anlamına gelmektedir. Deyimde "Dil/dedikodu bir tuzaktır." metaforu vardır. "Dedikodu"nun bir tuzağa düşmek gibi kişinin iradesi dışında gerçekleşmesi söz konusudur. Her iki beyitte de dedikodu bir tuzak şeklinde nitelendirilmektedir. Birinci beyitte şair, toplumun dışladığı "kötülük" gibi şeylerin kişinin itibarını kaybetmesine ve halkın diline düşmesine yol açacağını söylemektedir. İkinci beyitte ise şair, kişiye kibrin ve kendini beğenmişliğin kötü bir şey olduğunu ve bu durumun "alçalmak"la benzerlik taşıdığını, dolayısıyla kişinin dedikodu tuzağına düşmesine neden olacağını belirtmektedir:

hem taḳarrüb ḥāṣıl eyle ṣabr-ile
ḫalḳı ḫōş ṭut *düşme* kemlikle *dile* (361)
(Sabırla yakınlık kazan, halkla iyi geçin, kötülükle dedikodu konusu olma!)

başuŋı ḳaldurma kibr ü ʿucb-ıla
düşmeyesin ḫōr olup ṭā kim *dile* (448)
(Başını kibir ve hasenatla kaldırma ki alçak olup dedikodu konusu olmayasın.)

3.5.4 lisan uzat-: "Bir konuda veya birinin aleyhinde "kötü konuşmak, eleştiri yapmak ve küçümsemek" gibi kavram alanlarını karşılayan bu deyim, ölçünlü dilde "dil uzatmak" şeklinde geçmektedir. Deyimde "dil"in fiziksel olarak uzaması söz konusu değildir. Burada "kötü konuşma" kastedildiğinden parça-bütün ilişkisi içerisinde bir metonimi kurulmuştur. Soyut bir eylem olan "kötü konuşmak" somut bir organ olan "dil"le ifade edilmiştir. Deyimin beyitteki anlam dünyası da bu durumu destekler niteliktedir:

gerç'olur zen bir iki dem mihrübān
cüz'i eksük görse *uzadur lisan* (401)
(Gerçi kadın bazen güler yüzlü olur, biraz eksik görse hemen dil uzatır.)

3.6 diş

Türkçede "diş" kelimesi genellikle, "bir şeye veya kişiye karşı kötü düşünmek; öfkelenmek" gibi kavram alanlarını karşılayan deyimlerin kuruluşunda yer almaktadır. Bu kavram alanları, daha çok "diş"in hem fiziksel işlevinden hem de mecazi olarak "gücü" ve "direnci" temsil etmesinden ötürüdür. "Diş"le kurulan deyimlerde, "Diş, kesici bir silahtır." metaforu daha çok ön plana çıkmaktadır. Deyimlerde, "öfke", "kin" ve "intikam" gibi derin hissedilen duygular, bu silahın kullanıma hazırlanması ya da kullanılmasıyla somut bir anlam ilişkisi kurulmaktadır.

3.6.1 diş bile-: Ölçünlü dilde "(birine) diş bilemek" şeklinde yaşayan bu deyim, bir kişiye karşı duyulan intikam hırsının ve kinin, ona zarar verme isteğine dönüşmesini ifade etmektedir. "Diş, bir silahtır." metaforu deyimde barizdir. Metaforda, "diş" bir saldırma ve parçalama aracı şeklinde temsil edilmektedir. Deyimde insanın "saldırganlık" gibi hislerinin "diş" ile gösterilmesi temsil

edilmektedir. Bu deyimin metonimik yönü, soyut bir his olan "intikâm"ın somut ve fiziksel bir hazırlık fiili olan "diş bilemek" ile doğrudan ilişkilendirilmesidir. Beyitte de bu yönde bir anlamın verildiği görülmektedir.

her kime çift olsa yüzine güler
etini yėmege ammā *diş biler* (170)
(Kiminle evliyse onun yüzüne güler, fakat diğer yandan da ona zarar vermek için bilenir.)

3.7 diz

Türkçede pek az örneğine rastlanılan ve organ adıyla deyim oluşturan başka bir kelime ise "diz"dir. Söz konusu kelimeyle kurulan deyimlerde "teslimiyet; sevgi ve birine karşı bağlılık" gibi kavram alanlarını görmek mümkündür. Bu kelimeyle kurulan deyimlerde "Diz, teslimiyet ve acizliğin göstergesidir." ve "Diz, yakınlık ve saygının merkezidir." gibi metaforlar ön plana çıkmaktadır.

3.7.1 diz çök-: ADS'de "dize gelmek; dizlerini yere koyarak oturmak" şeklinde anlamlandırılan bu deyimde, "Diz, yakınlık ve saygının merkezidir." metaforu vardır. Dizler, fiziki olarak değerlendirildiğinde bir başkasının önünde eğilmeyi ve teslimiyeti somutlaştıran organlardır. Beyitte de görüleceği üzere, tasavvufi bağlamda önemli bir yeri olan "diz çökmek", aynı zamanda metonimik bir kullanım alanına haritalamaktadır. Somut bir eylem olan "diz çökmek" ile soyut kavramlar olan "itaat" ve "teslimiyet" arasında ilişki kurulmuştur:

çökmeyen diz ehl-i ʿirfān öŋine
ėrse ḫaclet n'ola her ān öŋine (554)
(İrfan ehlinin önüne diz çökmeyenin, her an aklına utanmak gelse ne olur?)

3.8 el/dest

Türkçede "el" kelimesiyle kurulan deyimler, insan etkileşiminin temelini oluşturan "güç", "yetki", "kontrol" ve "kötülük" gibi pek çok soyut kavramın beden üzerinden temsilini yansıtmaktadır. "İlişki fiziksel bir temastır." ve "Bir şeye sahip olmak, onu elde tutmaktır." gibi metaforları bu kelimeyle kurulan deyimlerde görmek mümkündür.

3.8.1 dest yu-: Ölçünlü dilde daha çok "el çekmek" şeklinde geçen bu deyim, "birinden veya bir şeyden vazgeçmek" anlamlarına gelmektedir. Somut açıdan değerlendirildiğinde "dest yumak" bir temizlenmedir. Burada metaforik bakımdan dünyevi zevklerden, arzulardan ve isteklerden kişinin arınması söz konusudur. Beyitte de görüldüğü üzere bu "arınma"nın yalnızca fiziksel yönü yoktur. Kişinin dünyevi uğraşlardan tecerrüt etmesi, bahse konu ifadenin manevi ve tasavvufi veçhesini teşkil etmektedir.

şol kişi kim az yėr ü az uyur
Ḥaḳḳa ėrüp ol cihāndan *dest yur* (193)
(Kim ki az yer ve az uyursa, Allah'a ulaşıp dünyadan el çeker.)

3.8.2 destine gir-: "Bir şeyi edinmek, kazanmak ve elde etmek" anlamlarına gelen bu deyim, ölçünlü dilde "eline geçmek" şeklinde yaşamaktadır. Deyim, "Bir

şeye sahip olmak, onu elde tutmaktır." metaforuyla yakından ilişkilidir. Fiziksel olarak bir nesneyi elde tutmak, soyut manada ona sahip olmayı ve onun üzerinde hakimiyet kurmayı temsil etmektedir. Deyimin beyitteki anlam dünyası da dikkate alındığında soyut olan "sahiplik" ve "kontrol" kavramlarının somut olan "el" kelimesiyle deyimde somutlaştığı görülmektedir:

girse ebleh *destine* māl ü tuḫaf
yā gömer yėre veyā eyler telef (375)
(Budalanın eline mal ve değerli şeyler geçtiğinde ya yere gömer ya da telef eder.)

3.8.3 el çek-: Ölçünlü dilde de sıkça kullanılan bu deyim, "elini bir şeyden geri çekmek" anlamındandır. Deyim, soyut planda bir şeyden "vazgeçmek", "uzak durmak" veya "ilişkiyi sonlandırmak" kavram alanlarını karşılamaktadır. "El, ilişkinin ve temasın temsilcisidir." metaforu dikkat çekmektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde beyitlerde de görüleceği üzere, deyimdeki "el" ifadesi, "bir şeye dokunma ve onunla etkileşim kurma" işlevleri nedeniyle, metonimik yönden "ilişki"yi ve "bağ"ı temsil etmektedir:

el çekerseŋ terk ėdüp ger zīneti
ėrişüp Ḥaḳḳa bulursın cenneti (259)
(Dünya nimetlerini, ziynet eşyasını terk edip ondan uzak dururssan, Allah'a kavuşup cennete girersin.)

ger belādan bulmaḳ isterseŋ ḫalāṣ
çek elüŋ bu ikiden ėy merd-i ḫāṣ (304)
(Eğer beladan kurtuluşa erişmek istersen, ey asil insan! Bu iki şeyden uzak dur.)

Ḥaḳḳa maḫṣūṣ ança bu dād ı dehiş
imdi *el çek* ġayrıdan Ḥaḳḳa yapış (569)
(Bu bağış, adalet ve ittifak ancak Allah'a mahsustur. Şimdi başkasından uzak dur ve Allah'a sarıl!)

3.8.4 elinden kurtul-: Ölçünlü dilde, "birinden kaçmayı başarmak" anlamlarına gelen bu deyimde, "halkın eli", somut bir organ olmaktan çıkarak halkın kolektif gücünü ve potansiyel zarar verme riskini yansıtmaktadır. "El, kontrolün merkezidir." metaforunun görüldüğü bu deyimde, aynı zamanda "Bir parça, bütünü temsil eder." metonimisi vardır. Deyimdeki "elinden kurtulmak" ifadesi, sadece bir kişinin kurtuluşunu temsil etmez, bir topluluğun baskı ve kontrolünden de sıyrılmayı temsil etmektedir:

ḳıl münāfıḳ yėrini zīr ü zemīn
ḫalḳ *elinden ḳurtulup* olsun emīn (757)
(Münafığın yerini yerle bir eyle, halk, elinden kurtulup güvende olsun.)

3.9 göz

Türkçede "göz" kelimesiyle oluşturulan deyim ve atasözlerinin sayısı oldukça fazladır (Demirbaş 2022: 177). Bu deyimlerde "göz" yalnızca bir görme organını temsil etmez; soyut olarak idrak etmeyi, anlayış göstermeyi ve farkındalığı da ön plana çıkarır. "Göz", bir anlamda, kişinin dünyaya bakış açısını yansıtan bir ayna

görevi üstlenmektedir. Dolayısıyla "göz" ile kurulan deyimler, daha çok "Anlamak görmektir, körlük ise cehalettir." metaforu etrafında şekillenmektedir.

3.9.1 göz aç-: Ölçünlü dilde "çevreyi tanımaya başlamak" anlamlarına gelen bu deyimde, "Görmek, anlamaktır." metaforu vardır. Fiziksel olarak "görmek" fiili, bir şeyi anlamak, idrak etmek ve farkına varmak gibi soyut kavramları yansıtmaktadır. Beyitlerde de görüleceği üzere, "göz"ün açılması, hakikatin görülmesini ve kişinin "gaflet uykusu"ndan uyanmasını temsil etmektedir. Metonimik olarak somut bir fiil olan "gözü açmak"la soyut kavramlar olan "uyanmak" ve "idrak etmek" arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişkide "göz", "görmek" fiilini temsil ederken aynı şekilde bu fiil aracılığıyla da "gafletten uyanmak" ve "uyanık olmak" gibi soyut kavramlar ifade edilmiştir:

ḫˇāb-ı ġafletden *gözüŋ aç* ėy piser
dōst-āne diŋle benden bir ḫaber (194)
(Ey evlat! Gaflet uykusundan gözlerini aç! Benden dostça bir söz dinle.)

gülme ḳatı girye yėridür cihān
aç gözüŋ ėy dōst yum aġzuŋ hemān (919)
(Çok gülme dünya ağlama yeridir, ey dost! Uyanık ol! ağzını hemen kapat!)

3.9.2 göz bağla-: Ölçünlü dilde "birini aldatmak; kandırmak" anlamlarına gelen bu deyimde, "Ahlaki kusurlar, hakikati perdeleyen nesnelerdir." metaforu vardır. Beyit dikkate alındığında metafor, fiziksel bir nesnenin yani "perde"nin zihnî bir süreç olan "anlayış"ın önündeki bir perdeye dönüşmesini vurgulamaktadır. Eserin tasavvufi mahiyeti göz önüne alındığında, bu deyimin kavram alanı, hakikati görmeyi imkânsız kılan güçlü bir "cehalet" veya "ahlaki körlük" durumunu göstermektedir. Metonimik olarak "göz" uzvu, fiziksel görme işi göreviyle "hakikati anlama" ve "manevi" kavrayışa vâkıf olma sürecini göstermektedir:

görimez mümsik behiştüŋ yüzini
perde-yi imsāk *baġılar gözüni* (747)
(Cimri, cennetin yüzünü görmez, cimrilik perdesi gözünü kapatır.)

3.9.3 göz yum-: Ölçünlü dilde var olan bu deyim, ADS'de "görmezlikten gelmek, hoş görmek, bağışlamak" gibi anlamlara gelmektedir. Ancak beyitler dikkate alındığında, deyimde iki farklı ama birbiriyle ilişkili bir anlam katmanı sunulmaktadır. İlki "inkâr etmek"tir. Burada "İnkâr etmek, yok saymaktır." metaforu vardır. İkincisinde ise "Vazgeçmek, görmemektir." metaforu ön plandadır. Bu bağlamda, söz konusu deyim, somut olarak gözlerin kapanmasıyla soyut durumları yani inkâr etmeyi, görmezlikten gelmeyi ve önemsememeyi ifade ederek somut ve soyut kavramlar arasında metonimik bir ilişki kurmaktadır:

çünki luṭfuŋ baḥri bī-pāyāndur
raḥmetüŋden *göz yuman* şeyṭāndur (97)
(Çünkü lütfunun denizi sonsuzdur, rahmetini inkâr eden şeytandır.)

ėy dirīġā ser-be-ser uyḫudayuz
uyanuḳ ol kim cihāndan *yumdı göz* (109)

(Eyvahlar olsun! Büsbütün uykudayız, uyanık kişi, bu dünyayla ilgilenmeyen kişidir.)

kes ḳażā-yı āsumānīden sözi
ʿaḳl ėrmez aŋa andan *yum gözi* (690)
(İlahî takdirden gelene söz etme, ona akıl ermez, ondan o konuya hiç girme!)

3.10 kulak

"Kulak", işitme organı olmasının ötesinde, mecazi bir kavram alanı olarak "dikkat", "nasihat dinlemek" ve "bilgiye karşı açık olmak" gibi kavram alanlarını yansıtmaktadır. Bu kelimeyle kurulan deyimlerde, "Dikkatle dinlemek, önemsemektir." ve "Kulak, dikkati temsil eder." gibi güçlü metaforları görmek mümkündür.

3.10.1 kulak tut-: Ölçünlü dilde daha çok "kulak vermek" ve "kulak asmak" şeklinde rastlanılan bu deyimde "Söz, yakalanıp tutulması gereken bir nesnedir." metaforu vardır. Burada söylenen sözün yakalanması ve muhafaza edilmesi durumu söz konusudur. Metonimik olarak işitme organı olan "kulak", "dikkat" ve "merak" gibi soyut kavramları temsil etmektedir. Böylelikle "kulak" söylenen sözün zihinde tutulması işini somutlaştırmaktadır:

nefsi üç nesne ḳılur ancaḳ helāk
ṭut ḳulaġuŋ eydeyim ėy merd-i pāk (240)
(Nefsi, ancak üç şey helak eder, ey temiz insan! Dinle, söyleyeyim!)

3.11 yürek

Türkçede "yürek" yalnızca biyolojik bir organ olmanın yanında, cesaretin, sevginin ve özellikle hissî acıların merkezi olarak da anlamlandırılmaktadır. Bu yönüyle "gönül" gibidir. Dolayısıyla bu kelimeyle kurulan deyimlerde, "Acılar, insanı derinden sarsar.", "Duygusal acılar, kalbe yüktür." gibi metaforlar ön plana çıkmaktadır.

3.11.1 yürek dağla-: Bugün ölçünlü dilde "yüreği yanmak" deyimiyle benzer kavram alanını karşılayan bu deyim, gündelik dilde sıkça kullanılan kalıplaşmış ifadelerden biridir. "Duygusal acılar, kalbe yüktür." metaforunu barındıran deyimde, "dağlamak" fiili, "kavurmak, yakmak" gibi kavram alanlarını karşılamaktadır. Deyim, "dağlamak" gibi fiziksel, somut ve acı verici bir fiille, soyut bir kavram olan "şiddetli manevi ıstırabı" temsil etmektedir. Deyimde somut-soyut kavramlar üzerinden metonimik bir ilişki kurulmuştur.

yatlu sözden ol ki dilin bağladı
yaḳdı şeyṭānuŋ *yüregin ṭaġladı* (574)
(Kötü sözden o ki dilini men eyledi, şeytanın yüreğini yakıp dağladı.)

3.12 yüz/rû(y)

"Yüz", insan vücudunun en belirgin ve iletişime doğrudan açık olan kısmıdır. Bu sebeple Türkçede bu kelimeyle kurulan deyimler, genellikle kişinin kimliğini, yönelimlerini, itibarını ve tecrübelerini göstermektedir. "Yüz, onur ve itibarın

temsilcisidir." ve "Yüz, dış görünüşün ve gerçekliğin temsilcisidir." gibi metaforlar bu kelimeyle kurulan deyimlerde ön plana çıkmaktadır.

3.12.1 rûy/yüz döndür-: Ölçünlü dilde "yüz çevirmek" şeklinde geçen bu deyim, biriyle ilişkiyi kesmenin ve umursamamanın fiziksel temsilini yansıtmaktadır. Deyimde "İlgiyi kesmek, iletişimi bitirmektir." metaforu vardır. Yani manevi bir "reddetme", "yüz"ü başka "yöne çevirmek" gibi somut bir fiille karşılık bulmuştur. Bir kişiden yüz çevirmek, onunla olan tüm ilişkiyi kesmek anlamına geldiği için fiil hem sosyal bir "dışlama" hem de kibirli bir "reddetme" gibi kavram alanlarını karşılamaktadır. Beyitler dikkate alındığında deyimin metonimik yönü vücudun bir parçası olan "yüz" üzerinden "iletişimi kesme" ve "dışlama" gibi soyut kavramlar ilişkilendirilir:

her kim ola turş-rūy u telḫ-gūy
döndürür andan bu ʿālem ḫalḳı *rūy* (154)
(Her kim ki asık suratlı ve acı sözlü olursa insanlar onunla ilgiyi keser.)

ḫalḳ-ı ʿālemden şu kim *döndürdi yüz*
buldı rāḥat yaḳasın aŋa ne söz (108)
(Şu kişi ki dünya halkından yüz çevirirse rahata erişir ve ona kim ne der?)

3.12.2 yüz suyu artır-: Ölçünlü dilde mevcut olmayan bu deyimde, "yüz suyu" ifadesi, "onuru, itibarı ve şahsiyeti" temsil etmektedir. Söz konusu kelime burada metaforik bir "sıvı" olarak verilmektedir. Deyimde, "Yüz, onur ve itibarın temsilcisidir." metaforu belirgindir. Kişinin bu "sıvı"yı artırması, itibarını ve saygınlığını artırmasına tekabül edeceği açıktır. Aynı şekilde "yüz suyu" ifadesi, metonimik olarak bu sosyal mertebenin "özünü", "değerini" ve "canlılığını" ortaya koymaktadır. Tasavvufi metinlerde bu deyime sıkça rastlanılmaktadır:

yüz ṣuyı artar bu beş eşyā-y-ıla
gel buŋa saʿy eyle yıl u ay-ıla (486)
(Bu beş şey insanın saygınlığını artırır, gel! buna yıllarca ve aylarca çaba göster.)

arturur yüz ṣuyını şāhā saḫā
ḫūbdur cūd u saḫāvet serverā (488)
(Ey şah! Cömertlik haysiyeti artırır! Ey seçkin! el açıklığı ve cömertlik güzeldir.)

3.12.3 yüz suyunu dök-: Ölçünlü dilde var olmayan bu deyim, "Yüz, onur ve itibarın temsilcisidir." metaforunu barındırmaktadır. Bu metafora göre, "yüz suyu" bir kişinin "haysiyet, onur ve şeref" gibi soyut değerlerini somut bir şekilde temsil etmektedir. Beyitlerde de görüleceği üzere bu suyun dökülmesi, kişinin itibarını kaybetmesini temsil etmektedir. Bu, metonimik bir biçimde "yüz" gibi somut bir kavramın adı geçen soyut kavramları ifade etmesi, parça-bütün ilişkisi içinde değerlendirilmektedir. Deyim, bu yönüyle tasavvufi bir nitelik taşımaktadır:

dėr-iseŋ *dökülmeye yüzüŋ ṣuyı*
az günāh ėt ḳoma elden ḫōş ḫūyı (809)
(Eğer onurum incinmesin dersen, az günah işle ve iyi huylu olmayı elden bırakma!)

ḫalḳ içinde bī-ḥayā vü bī-edeb
yüzi ṣuyın yėre dökse ne ʿaceb (475)
(Halk içinde hayâsızlık ve edepsizlik, onur kırıcı olursa bu, şaşılası şey değildir.)

3.12.4 yüz tut-: Bugün ölçünlü dilde, "bir şeye yönelmek; bir işe başlamak" gibi kavram alanlarını karşılayan bu deyimde "Yönelmek, fiziki bir eylemdir." metaforu vardır. Metafor, kişinin vücudun tamamını temsil eden ve somut bir kavram olan "yüz"ün soyut bir amaca veya bir nesneye yönelimini temsil ettiği fikrini yansıtmaktadır. Beyitler dikkate alındığında, deyimin, bir kişinin iradesini ve tüm benliğini Tanrı'ya ve dolayısıyla onun merhametine yöneltmesi gerekliliğini vurguladığı açıktır:

Ḥaḳḳa *yüz ṭut* ġayrdan ümīẕi kes
kim odur düşmişlere feryād-res (316)
(Yönünü Allah'a çevir, başkasından ümidi kes, düşmüşlerin imdadına koşan odur.)

gel ṭayanma ḳudret ü girdāruŋa
ṭut yüzüŋi raḥmet-i Cebbāruŋa (529)
(Gel, gücüne ve işine güvenme, yüzünü Allah'ın rahmetine çevir.)

3.12.5 yüzüne gül-: Ölçünlü dilde var olan bu deyim, ADS'de "dostmuş gibi görünmek; sahte dostluk göstermek, ferahlık vermek" gibi anlamlara gelmektedir. Deyimde, "Yüz, insanın aynasıdır." metaforu vardır. "Yüzüne gülmek", samimi bir tavırdır. Ancak deyimde, "yüzüne gülmek" eylemi bir samimiyetsizlik göstergesini temsil etmektedir. Metonimik bağlamda "yüz" organı ve "gülmek" fiili üzerinden, "niyet" gibi soyut bir kavram fiziksel kavramlarla verilmiştir. Beyitler dikkate alındığında, deyim, dışarıdan gösterilen samimiyetin aslında "kötü niyetlilik" barındırdığını vurgulamaktadır:

bir müzeyyen zen durur zāl-ı cihān
bulduġınuŋ *yüzine güler* hemān (167)
(Bu yaşlı dünya, süslü bir kadın gibidir, karşısına çıkanın hemen yüzüne güler.)

her kime çift olsa *yüzine güler*
etini yėmege ammā diş biler (170)
(Kiminle evliyse onun yüzüne güler, ama diğer yandan ona zarar vermek ister.)

4. Sonuç ve Tespitler

Bu makalede elde edilen bulgular, organ adlarıyla kurulan deyimlerin dilin zenginliğinin yanı sıra o dili konuşan toplumun kültürel dinamiklerini ve dünya görüşünü de yansıtan bir ayna işlevi gördüğünü göstermektedir (Ying 2007). İncelenen eserin tasavvufi ve didaktik mahiyeti göz önüne alındığında, "konuşma" kavram alanına giren *ağızdan uçmak* ve *dil kesmek* gibi deyimlerin belirgin bir şekilde öne çıkması, toplumsal ve ahlaki değerler içinde "söz"ün kıymetli bir şey olduğunu ve gereksiz konuşmanın hoş karşılanmadığını göstermektedir.

Elde edilen bulgular, organ adlarının XVI. yüzyıl zihniyet dünyasında çok daha geniş ve birbiriyle ilişkili kavramsal alanları haritaladığını ortaya koymuştur.

1. Hiyerarşi, Otorite ve İtaat: Bulgular, "sosyal hiyerarşi, otorite, itaat ve isyan" gibi kavramların, bedenin dikey ekseni üzerinden somutlaştırıldığını net bir şekilde göstermektedir. "GÜÇ ÜSTTEDİR." ve "İYİ OLAN YUKARIDA, KÖTÜ OLAN AŞAĞIDADIR." şeklindeki temel metaforlar, *başkaldırmak*, *ser eğmek, diz çökmek* ve *ayak altına almak* gibi deyimlerin kavramsal temelini oluşturmaktadır. Bu durum, dönemin toplumsal ve tasavvufi yapısındaki dikey ilişkilerin dile yansımasını göstermektedir.

2. Onur, İtibar ve Toplumsal Değer: "Onur, itibar ve haysiyet" gibi soyut toplumsal değerler, "YÜZ, ONUR VE İTİBARIN TEMSİLCİSİDİR." metaforu ekseninde "yüz" organıyla kavramsallaştırılmıştır: *Yüz suyu artırmak* ve *yüz suyunu dökmek* gibi deyimler, itibarın âdeta korunması ve kaybedilmemesi gereken önemli bir şey olduğunu vurgulamaktadır.

3. İdrak, Farkındalık ve Ahlaki Durum: "İdrak, farkındalık ve cehalet" kavramları, "GÖRMEK, ANLAMAKTIR." metaforu çerçevesinde "göz" organıyla temsil edilmiştir. *Göz açmak* deyimi "gafletten uyanma" simgelerken *göz bağlamak* deyimi "ahlaki körlüğü" ve "cehaleti" ifade etmektedir. Benzer şekilde, *kulak tutmak* deyimi, "dikkat"i somut bir eylem olarak kavramsallaştırmıştır.

4. Sorumluluk, Duygu ve Niyet: "Boyun" organı, "GÜNAH BİR YÜKTÜR." metaforuyla *günahı boynuna almak* deyiminde "sorumluluğun" merkezi olmuştur. "Yürek", *yürek dağlamak* örneğinde "şiddetli manevi ıstırabın" mekânı sayılırken "diş" ise *diş bilemek* deyiminde "DİŞ, BİR SİLAHTIR." metaforuyla "kin ve intikam" gibi olumsuz niyet bildiren duyguların somutlaşmış bir aracı hâline gelmiştir.

5. Güç, Kontrol ve İlişki Yönetimi: "El" organı, "BİR ŞEYE SAHİP OLMAK, ONU ELDE TUTMAKTIR." *destine girmek* ve "EL, KONTROLÜN MERKEZİDİR." *elinden kurtulmak* metaforları aracılığıyla "güç, sahiplik ve kontrol" kavramlarını karşılamıştır. "Yüz" organı ise *yüz döndürmek* deyimiyle "ilişkiyi kesme ve dışlama" eylemlerini temsil etmiştir.

Elde edilen bulgular, *ser/baş eğmek* ve *rûy/yüz döndürmek* örneklerinde somutlaştığı üzere deyimlerin zaman içinde fonetik ve söz dizimsel değişimlere uğrasalar da kavram alanlarındaki zenginliği ve çok katmanlı yapıyı tarihî süreçte koruduklarını göstermektedir. Bu çalışma, *Pend-name* çevirisinde geçen günümüz standart Türkiye Türkçesinde kullanılmasa da Azerbaycan, Tatar ve Kazak Türkçesi gibi çağdaş lehçelerde varlığını sürdüren organ adlarıyla kurulmuş deyimleri de tespit ederek literatüre özgün bir katkı sunmuştur. Ulaşılan sonuçlar, bilişsel dilbilimin temel araçları olan metafor ve metonimi kuramlarının, tarihî metinlerin analizindeki uygulanabilirliğini ve işlevselliğini kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla bu kavramsal mekanizmaların çözümlenmesi, salt dilsel bir incelemenin ötesinde, XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun düşünce dünyasına, ahlaki değerlerine ve tasavvufi algılarına ışık tutmaktadır. Diğer yandan bu

makale, organ adlarıyla kurulan deyimlere münhasıran *Pend-name* çevirisi üzerinden yoğunlaştığından Türkçenin genel deyim gelişimine dair bütüncül bir kesit sunmaktan ziyade dönemsel bir bakış açısı sağlamaktadır. İleride yapılacak çalışmaların farklı türlerdeki eserleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi, söz konusu deyimlerin geçirdiği diyakronik değişimlerin daha geniş bir perspektifle incelenmesine olanak tanıyacaktır.

Kaynakça

BARCELONA, Antonio (2003). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter.

BAŞ, Melike (2023). "Türkçede Konuşma Organları Vasıtasıyla Dilsel Davranışa Ait Kavramlaştırmalar". *Kavramsal Metafor ve Metonimi Üzerine Uygulamalar* (Edt. Yeşim Aksan, Elif Arıca Akkök, Mustafa Aksan), Mersin: Toros Üniversitesi, 21-41.

BİLGİN, Abdullah Azmi (1998). Emre, *Terceme-i Pend-nâme-i 'Attâr,* İstanbul: Enderun.

BÜLBÜL OĞUZ, Betül (2021). "Atasözlerinde Yönelim Metaforları". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 23: 259-273.

CROFT, William (1993). "The Role of Domains in the Interpretation of Metaphors and Metonymies". *Cognitive Linguistics*, 4/4: 335-370.

ÇALIŞKAN, Nihal (2010). "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Söz Varlığını Geliştirme: Kavramsal Anahtarlar Aracılığıyla Deyim Öğretimi". *Journal of Turkish Studies,* 5/4: 258-275.

ÇETİNKAYA, Bayram (2017). "Kutadgu Bilig'de Kavramsal Metaforlar". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2: 377-399.

DEMİRBAŞ, Merve (2022). "Türkmen Türkçesinde Somatik Deyimler". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 6/1: 167-192.

DİLÇİN, Cem (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

DORUK, Muhammed (2017). *Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attar'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Yüksek Lisans tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

EKER, Özge; KÖK, Abdullah (2019). "Kültürel Dil Bilim Bağlamında Kutadgu Bilig Metaforları". *Mediterranean Journal of Humanities*, 9/2: 225-242.

GEERAERTS, Dirk; CUYCKENS, Hubert (2007). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

GIBBS, Raymond (2005). *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

GOOSSENS, Louis (1990). "Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action". *Cognitive Linguistics*, 1/3: 323-340.

GÖKKAPLAN, Yusuf (2022). "Atasözleri ve Deyimlerde Akıl Kavramı". *Dil Araştırmaları*, 31: 43-63.

GRADY, Joseph (1997). "THEORIES ARE BUILDINGS Revisited". *Cognitive Linguistics*, 8/4: 267-290.

KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit.

KÖVECSES, Zoltan (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.

LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

LANGACKER, Ronald Wayne (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

MAZIOĞLU, Hasibe (1976). "Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid İçin Yapılan Pend-nâme-i Attâr Çevirisi". *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. *11-15 Ekim 1976.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1183-119.

ÖZEVREN, Melike Sultan (2019). "Kutadgu Bilig'de "İyi Olan Yukarıda, Kötü Olan Aşağıda Metaforu" Üzerine". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 5: 69-76.

PANTHER, Klaus-Uwe; THORNBURG, Linda L.; BARCELONA, Antonio (2009). *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

RADDEN, Günter; KÖVECSES, Zoltán (2007). "Towards a Theory of Metonymy". *The Cognitive Linguistics Reader* (Edt. Vyvyan Evans, Benjamin Bergen ve Jörg Zinken). London: Equinox, 335-359.

SEFERCİOĞLU, Mustafa Nejat (2010). "Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4: 155-202.

SÖNMEZ, Veysel (2017). "Türkiye Türkolojisinde Deyim Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/51: 173-184.

TUFAR, Nicolai (2010). *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

TÜRK DİL KURUMU. (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

YERDEMİR, Fatih (2019). "Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler". *Bilig*, 90: 191-214.

YING, Sheng (2007). "The Role of Culture in Metaphor". *US-China Foreign Language*, 5/1: 74-81.

YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

e-ADS = Türk Dil Kurumu (2025). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 10.08.2025).

e-GTS = Türk Dil Kurumu (2025). *Güncel Türkçe Sözlük*. https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 10.08.2025).

e-TS = Türk Dil Kurumu (2025). *Tarama Sözlüğü*. https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 10.08.2025).